

УДК 340.130.3

Петренко Юлія Володимирівна

аспірантка кафедри права Європейського Союзу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Петренко Юлия Владимировна

аспирантка кафедры права Европейского Союза

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Petrenko Yulia

Postgraduate Student of the European Union Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0003-4954-3332

**ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ
ОБОРОНИ
ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ
ОБОРОНЫ
INTERNATIONAL COOPERATION PRINCIPLES IN THE SPHERE OF
DEFENCE**

***Анотація.** Проаналізовано сучасні загрози та виклики системі європейської безпеки та їх вплив на формування та розвиток принципів міжнародного співробітництва в сфері оборони. З'ясовано роль основних принципів міжнародного права для ефективного співробітництва держав-членів ЄС в сфері оборони. Розкрито зміст наступних основних принципів міжнародного права: суверенної рівності держав; добросовісного виконання міжнародних зобов'язань; мирного вирішення міжнародних спорів; незастосування сили або загрози силою; співробітництва; рівноправності і самовизначення народів та націй; невтручання у внутрішні справи держав; принцип непорушності державних кордонів;*

територіальної цілісності держав, поваги прав і основних свобод людини. Акцентовано увагу на формуванні спеціальних принципів, що відображають специфіку співробітництва держав-членів ЄС в сфері оборони. Сформовано власне бачення системи спеціальних принципів міжнародного права, зокрема, в сфері оборонного співробітництва. Запропоновано наступні спеціальні принципи: принцип здійснення співробітництва на основі партнерства, рівноправності, взаємної вигоди; принцип балансу інтересів та можливостей; принцип солідарності та партнерства; принцип недоторканості інтересів третіх держав; принцип дотримання законів країни перебування в ході здійснення співробітництва в сфері оборони; принцип неподільності безпеки; принцип заохочення розвитку новітніх технологій; принцип надання переваги взаємним консультація і переговорам задля врегулювання міжнародних спорів. Встановлено, що основні принципи міжнародного права та спеціальні принципи міжнародного права, що відображають особливий характер співробітництва держав у сфері оборони, є єдиною взаємопов'язаною системою, що доповнюють та розвивають одне одного. Обґрунтовано роль і значення системної взаємодії основних і спеціальних принципів міжнародного права для забезпечення безпечних, мирних та стабільних умов існування світової спільноти.

Ключові слова: основні принципи міжнародного права, принцип самовизначення народу, міжнародне співробітництво, міжнародні організації.

Аннотація. Проанализированы современные угрозы и вызовы системе европейской безопасности и их влияние на формирование и развитие принципов международного сотрудничества в сфере обороны. Выяснена роль основных принципов международного права для эффективного сотрудничества государств-членов ЕС в сфере обороны. Раскрыто содержание следующих основных принципов международного права: суверенного равенства государств; добросовестного выполнения

международных обязательств; мирного разрешения международных споров; неприменение силы или угрозы силой; сотрудничества; равноправия и самоопределения народов и наций; невмешательства во внутренние дела государств; принцип нерушимости государственных границ; территориальной целостности государств, уважения прав и основных свобод человека. Акцентируется внимание на формировании специальных принципов, отражающих специфику сотрудничества государств-членов ЕС в сфере обороны. Сформировано собственное видение системы специальных принципов международного права, в частности, в сфере военного сотрудничества. Предложены следующие специальные принципы: принцип осуществления сотрудничества на основе партнерства, равноправия, взаимной выгоды; принцип баланса интересов и возможностей; принцип солидарности и партнерства; принцип неприкосновенности интересов третьих государств; принцип соблюдения законов страны пребывания в ходе осуществления сотрудничества в сфере обороны; принцип неделимости безопасности; принцип поощрения развития новейших технологий; принцип предпочтения взаимных консультаций и переговоров для урегулирования международных споров. Установлено, что основные принципы международного права и специальные принципы международного права, отражающие особый характер сотрудничества государств в сфере обороны, являются единой взаимосвязанной системой, дополняющей и развивающей друг друга. Обоснована роль и значение системного взаимодействия основных и специальных принципов международного права для обеспечения безопасных, мирных и стабильных условий существования мирового сообщества.

Ключевые слова: основные принципы международного права, принцип самоопределения народа, международное сотрудничество, международные организации.

Summary. Modern threats and challenges for the European security system and their influence on the international cooperation principles in the sphere of defence formation and development have been analysed. The part of the basic international law principles for EU country-members cooperation in the sphere of defence have been distinguished. The content of the next international law principles as: the states sovereign equality; honest fulfilment of international duties; peaceful solution of international discussions; non-application of force or threats with force; cooperation, equality and self-determination of peoples and nations; non-interference in the states home affairs; the principle of state borders inviolability; territorial integrity; respect for the rights and the main freedoms of a man have been discovered.

The accent on the formation of special principles which reflect the specific features of EU member-states cooperation in the sphere of defence has been done. The own sight on the system of special principles of international law, especially in the defence cooperation has been formed. The next special principles has been offered: cooperation on the base of partnership, equality of rights and mutual benefit, the balance of balance and possibilities, solidarity and partnership principle, the Third World countries interests inviolability principle, the principle of following the laws of country stay in the process of cooperation in the sphere of defence, the security indivisibility principle; the new technologies development encouragement principle; the principle of preference of mutual consultations and talks for settlement of international debates. It has been stated that the basic international law principles and special international law principles which reflect the special character of states cooperation in the sphere of defence are the only interconnected system which supplements and develops each other. The part and significance of the system interaction of the basic and special international law principles for guaranteeing of peaceful and secure conditions for world mankind existence have been proved.

Key words: *basic principles of international law, principles of self-determination of people, international cooperation, international organizations*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Актуальність теми статті зумовлена необхідністю встановлення ролі принципів міжнародного співробітництва в сфері оборони для зміцнення міжнародного миру та безпеки, забезпечення стабільності і передбачуваності відносин держав та інших суб'єктів міжнародного права.

Сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується стрімким зростанням кількості збройних конфліктів, активною протидією тероризму, динамічною боротьбою за світову гегемонію, утвердженням примату загальнолюдських цінностей як відображення фундаментальних прав і свобод людини. На цьому тлі відбуваються процеси, пов'язані із застосуванням сили, проявами територіальних спорів та інших дестабілізуючих факторів. Саме тому існує об'єктивна необхідність у сумлінному виконанні суб'єктами міжнародного права зобов'язань, передбачених основними принципами міжнародного права та забезпеченні у такий спосіб ефективного міжнародно-правового регулювання названих вище процесів [1, ст. 20].

Поява низки новітніх загроз системі міжнародної безпеки зумовлює необхідність координації зусиль держав, міжнародних інститутів та світової спільноти для ефективної протидії їм з метою підтримки міжнародної безпеки та миру. Тому, практикою міжнародних відносин, крім основних, сформовано ще й спеціальні принципи міжнародного права, що відображають специфіку відносин та особливий характер взаємодії його суб'єктів у сфері оборони. При цьому сутність спеціальних принципів міжнародного права постійно наповнюється новим змістом. Деякі принципи перестають відображати інтереси суб'єктів міжнародного права, тому на зміну їм приходять нові, що більше відповідають об'єктивним потребам розвитку міжнародних відносин.

Основні принципи міжнародного права та спеціальні принципи міжнародного права, що відображають особливий характер співробітництва держав у сфері оборони, є єдиною взаємопов'язаною системою, що доповнюють та розвивають одне одного. Необхідність дотримання одного принципу зумовлює врахування змісту іншого. Отже, лише у разі системної взаємодії всієї сукупності як загальних, так і спеціальних принципів міжнародного права, що враховують специфіку співпраці у сфері оборони, можливе забезпечення безпечних, мирних та стабільних умов існування світової спільноти.

Враховуючи викладене, з'ясування сутності, змістовного наповнення та значення як основних, так і спеціальних принципів міжнародного права для співробітництва держав-членів ЄС в сфері оборони, становить для автора значний науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Питання, що стосується основних принципів міжнародного права є достатньо дослідженим серед українських та зарубіжних авторів. При вивченні вказаного питання були використані роботи українських науковців, зокрема, таких як: І.В. Солопова (I.V. Solopova), Н.Л. Бондаренко-Зелінська (N.L. Bondarenko-Zelinska), Т. С. Цимбрівський (T. S. Tsymbriivskiy), Л.Д. Тимченко (L.D. Tymchenko), Л. В. Зіняк (L. V. Ziniak), Н. В. Кирилюк (N. V. Kyryliuk), В.М. Репецький (V.M. Repetskiy), О. В. Задорожній (O. V. Zadorozhnii). У західній науці міжнародного права вказане питання досліджували І. Броунлі (I. Brounli), С. Краснер (S. Krasner), Л. Іствуд (L. Istvud), М. Кoen (M. Koen), Е. Бромс (E. Broms), Г. Кельзен (H. Kelzen), Л. Oppenheim (L. Oppenheim), А. Фердросс (A. Ferdross), Є. Грецова (Ye. Hretsova) тощо.

Що стосується спеціальних принципів міжнародного права, що відображають специфіку співробітництва в сфері оборони, варто зазначити, що

на сьогодні це питання є не достатньо вивченим, а тому існує потреба здійснити системне комплексне дослідження принципів співпраці у вказаній сфері.

Формулювання цілей статті. Метою і завданням статті є системний комплексний аналіз принципів міжнародного співробітництва в сфері оборони, а також визначення їх ролі в процесі забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принцип співробітництва є основою сучасного міжнародного права. Беззаперечно, гарантувати мир і безпеку можна лише завдяки співпраці в різних галузях міжнародного життя. В сфері оборони, де на сьогодні рівень обмеження суверенних прав на користь наддержавних утворень є мінімальним, в епоху глобалізації та активних інтеграційних процесів, коли досягнення певних цілей неможливе без об'єднання зусиль ряду держав, принцип співробітництва відіграє надзвичайно важливе значення. Загрози і виклики, що постали перед міжнародною спільнотою, є настільки складними, глобальними та прогресуючими, що вирішити їх можливо лише спільними зусиллями суб'єктів міжнародного права.

Слід наголосити, що у сфері оборонного співробітництва необхідним є забезпечення єдності, однастайності тлумачення принципів міжнародного права, що застосовуються у ході такої співпраці. Незважаючи на особливості, притаманні конкретним державам, спеціальні принципи створюють основу конкретного виду співробітництва. Водночас вони повинні мати однакове змістовне наповнення у сфері оборонного співробітництва. Такий стан речей є запорукою стабільності цих відносин, зміцнення довіри між державами та іншими суб'єктами міжнародного права і певною мірою перешкоджатиме фрагментації міжнародного права у сфері оборонного співробітництва [2, ст. 101].

Здійснюючи співробітництво в сфері оборони, держави-члени Євросоюзу керуються основними принципами міжнародного права. Значення

таких принципів полягає в тому, що вони: є найбільш загальними, основоположними нормами, що регулюють ключові питання міжнародних відносин; є імперативними нормами *jus cogens*, що мають вищу юридичну силу; містять зобов'язання *erga omnes*, тобто такі принципи стосуються всіх членів міжнародної спільноти та є обов'язковими для них; мають універсальну сферу дії і комплексний характер; охороняють загальнолюдські цінності та інтереси; виконують роль критерію міжнародної законності; заповнюють прогалини у міжнародному праві.

Основні принципи міжнародного права закріплені у Статуті ООН 1945 р.[3], Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. [4] та Заключному акті НБСЄ, підписаному в Гельсінкі 1975 р. [5], низці інших міжнародних документів.

У статті 2 Статуту ООН зазначені перші сім принципів:

- 1) суверенної рівності держав;
- 2) добросовісного виконання міжнародних зобов'язань;
- 3) мирного вирішення міжнародних спорів;
- 4) незастосування сили або загрози силою;
- 5) співробітництва;
- 6) рівноправності і самовизначення народів та націй;
- 7) невтручання у внутрішні справи держав.

Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. розкриває юридичний зміст кожного з вищеперелічених принципів. Та найбільше значення Декларації полягає насамперед у тому, що пункт 3 Загальних положень вказаного документу відносить принципи, викладені в статті 2 Статуту ООН до основних принципів міжнародного права. «Принципи Статуту, що містяться у даній Декларації, являють собою основні принципи міжнародного права і закликають усі держави керуватися цими принципами у своїй міжнародній діяльності і розвивати свої взаємовідносини на основі їх суворого дотримання» [4].

Заключний акт НБСЄ від 01.08.1975 доповнює перелічені вище основні принципи міжнародного права ще трьома, а саме: принцип непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, поваги прав і основних свобод людини.

Принцип суверенної рівності держав закріплений в пункті 1 статті 2 Статуту ООН 1945 р. Юридичний зміст вказаного принципу розкрито в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.

Всі держави користуються суверенною рівністю. Вони мають однакові права і обов'язки і є рівноправними членами міжнародної спільноти, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру [4].

Поняття «суверенна рівність» включає наступні елементи:

- a) держави юридично рівні;
- b) кожна держава користується правами, властивими повному суверенітету;
- c) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав;
- d) територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні;
- e) кожна держава має право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи;
- f) кожна держава зобов'язана виконувати цілком і сумлінно свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами [4].

Основними складовими принципу суверенної рівності держав є державний суверенітет та рівність держав. Суверенітет означає здатність держави виконувати свої функції у внутрішній політиці і бути носієм прав та обов'язків у міжнародній спільноті. Рівність держав означає їх однаковий правовий статус (рівність прав та обов'язків). Указані елементи доповнюють один одного: державний суверенітет виступає гарантією та інструментом забезпечення рівноправ'я держав у міжнародних правовідносинах, а рівність держав встановлює межі реалізації державного суверенітету. Водночас, аналіз теорії та практики міжнародного права підтверджує, що рівність держав слід трактувати як формально-юридичну, а не фактичну. В практиці міжнародних

організацій часто мають місце випадки, коли в рамках функціонування окремих органів (наприклад, Ради Безпеки ООН) статус окремих держав є вищим, зокрема, вони мають пріоритет щодо участі в роботі виконавчих органів міжнародних організацій, наділені правом вето тощо. Такі винятки не можуть розглядатися як порушення цього принципу, оскільки їх існування погоджено всіма державами-членами таких міжнародних організацій. Крім того, це одна з форм реалізації принципу суверенної рівності, яка полягає у визнанні та юридичному закріпленні реального внеску держав у розвиток міжнародного співробітництва, з урахуванням їх фактичного становища: економічного, політичного тощо. Крім того, особливий статус окремих держав надається їм за згодою всіх інших держав-членів [6, ст. 12-13].

Разом з тим, певні особливості реалізації принципу суверенної рівності держав мають місце у процесі функціонування наднаціональних механізмів. Їх функціонування передбачає передачу державами частини своїх повноважень до міжнародних організацій чи інтеграційних об'єднань. Це відбувається з різних причин, зокрема, у зв'язку із зростанням кількості глобальних проблем, розширенням сфер міжнародного співробітництва, що, в свою чергу, зумовлює збільшення кількості об'єктів міжнародного правового регулювання.

Слід виділити передумови, за яких функціонування наднаціональних механізмів не суперечитиме принципу суверенної рівності держав. Так, наднаціональні механізми повинні однаково застосовуватися до всіх держав, на які поширюється їх дія. Крім того, необхідною передумовою створення та функціонування наднаціональних механізмів є згода тих держав, на які поширюються їх дія. Варто також додати, що наднаціональні механізми можуть діяти лише в межах функцій, наданих їм при створенні. Що стосується сфери оборони, що варто зазначити, що у вказаній сфері наднаціональний метод регулювання правовідносин є неприйнятним для держав-членів Євросоюзу, які на сьогодні не готові до суттєвого обмеження суверенних прав на користь інституцій ЄС. Держави-члени ЄС в сфері оборони наразі співпрацюють виключно на міждержавній основі.

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань є одним із найдавніших принципів міжнародного права. У стародавніх римлян він виражався формулою *pacta sunt servanda* – «угоди повинні виконуватися».

Частину змісту вказаного принципу розкриває пункт 2 статті 2 Статуту ООН, відповідно до змісту якого всі держави-члени ООН мають сумлінно виконувати взяті на себе згідно Статуту ООН зобов'язання. Не дивлячись на те, що вищевказане положення Статуту ООН буквально поширюється лише на членів ООН і на зобов'язання за Статутом цієї організації, в міжнародному праві ця норма тлумачиться більш розширено і відноситься до всіх суб'єктів міжнародного права і до всіх видів міжнародних зобов'язань.

Більш повного закріплення принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань набув у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [7] та у Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [8].

Статтею 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. встановлено, що кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись. При цьому, як зазначено в статті 27 Конвенції, учасник такої угоди не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору. У статті 31 Конвенції також підкреслюється, що договір повинен добросовісно тлумачитись, оскільки без правильного розуміння змісту договору навряд чи можна розраховувати на його добросовісне виконання. Аналогічні положення відтворені у Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.

Варто підкреслити, що принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань поширює свою дію на всі норми міжнародного права, незалежно від форми їх об'єктивізації. Це твердження знаходить своє нормативне підкріплення в пункті 10 Заключного акту НБСЄ 1975 р.

Так, держави-учасники мають сумлінно виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом, як ті зобов'язання, які випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті зобов'язання, які випливають з відповідних міжнародному праву договорів або інших угод, учасниками яких вони є [5]. Як бачимо, має місце рівність писаних і звичаєвих норм. При цьому відповідно до статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. під поняттям «договір» слід розуміти міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування [7].

Разом з тим, Заключний акт НБСЄ 1975 р. підкреслює, що під час здійснення державами своїх суверенних прав, в тому числі права встановлювати свої закони та адміністративні правила, вони мають узгоджувати власні дії зі своїми юридичними зобов'язаннями по міжнародному праву. Вказане положення демонструє взаємозв'язок міжнародного і внутрішньодержавного права. Це має безпосереднє відношення і до співробітництва в сфері оборони.

*Принцип мирного вирішення міжнародних спорів*¹ отримав характер імперативної норми міжнародного права разом з набуттям чинності Статуту ООН, відповідно до пункту 3 статті 2 якого «всі члени Організації Об'єднаних Націй вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний порядок та безпеку».

¹ Принцип мирного вирішення міжнародних спорів бере свій початок з Гаазьких конференцій миру 1899 і 1907 рр., в ході проведення яких було прийнято ряд конвенцій, що передбачали обмеження застосування збройної сили для вирішення міжнародних суперечок. Однак положення конвенцій не містили імперативної заборони застосовувати силу в ході вирішення міждержавних спорів. Такі формулювання, як «по можливості», «наскільки дозволять обставини» надавали державам-учасницям можливість обирати між воєнними і мирними засобами вирішення міжнародних спорів.

Вагомий внесок у формування принципу мирного вирішення міжнародних спорів зроблено у 1928 р. у зв'язку з укладенням Паризького договору про відмову від війни як знаряддя національної політики (Пакт Бріана - Келлога). Паризький договір 1928 р. містив норму про заборону війни як знаряддя національної політики та засіб вирішення міжнародних спорів. Пактом встановлено необхідність вирішувати будь-які спори, що можуть виникнути між його учасниками, мирними засобами. Проте положення Паризького договору 1928 р. не містили повної заборони застосування сили або погрози силою в міжнародних відносинах.

Відповідно до статті 33 Статуту ООН «сторони, які беруть участь в будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки, повинні перш за все намагатися вирішити суперечку шляхом переговорів, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод або іншими мирними засобами за своїм вибором». Статут ООН не наводить вичерпний перелік таких засобів, а лише вказує на можливі засоби вирішення конфлікту. Крім того, норми міжнародного права не містять імперативного обов'язку держави застосовувати конкретний засіб, а навпаки, надають можливість вільного вибору способів вирішення спору, які відповідали б обставинам і характеру такого спору.

Згодом цей принцип був підтверджений у статутах і документах регіональних організацій (Ліги арабських держав, Організації американських держав, Організації африканської єдності, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та ін.), у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН [9, ст. 15].

Юридичний зміст вказаного принципу доповнено положеннями Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.: «Сторони в спорі зобов'язані в разі, якщо вони не досягнуть вирішення спору шляхом одного з вищезазначених мирних засобів, продовжувати прагнути до врегулювання спору шляхом інших узгоджених між ними мирних засобів.

Держави, які є сторонами в міжнародному суперечці, а також інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, які можуть загострити становище настільки, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру і безпеки, і повинні діяти у відповідності з цілями і принципами Організації Об'єднаних Націй» [4].

Принцип незастосування сили або загрози силою юридично закріплено у пункті 4 статті 2 Статуту ООН. Крім того, зміст вказаного принципу доповнюється нормами гл. V-VIII Статуту ООН, Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р., Декларацією про заборону застосування

військового, політичного або економічного примусу при укладенні міжнародних договорів, затвердженою Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2734 (XXV) від 22.05.1969 р. [10], Декларацією про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або його застосування в міжнародних відносинах, затвердженою Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 42/22 від 18.11.1987 р. [11] тощо.

Відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН, держави утримуються в своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй.

В Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. конкретизовано дії, від яких держави мають утримуватись в своїх міжнародних відносинах. Так, держави повинні утримуватися від пропаганди агресивних воєн. Агресивна війна є злочином проти миру, за яке передбачається відповідальність відповідно до міжнародного права. Крім того, кожна держава має утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або в якості засобу вирішення міжнародних спорів, в тому числі територіальних, і питань, що стосуються державних кордонів. Разом з тим, кожна держава повинна утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній, таких як лінії перемир'я, встановлених або відповідних міжнародній угоді, стороною якого є дана держава або яких це держава зобов'язана дотримуватися на будь-якій іншій підставі. Також держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили. Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу і незалежність. Крім того, держави мають утримуватися від організації або заохочення організації іррегулярних сил або збройних банд, зокрема найманців, для вторгнення на територію іншої держави. Кожна держава повинна утримуватися від організації, підбурювання, надання допомоги або участі в

актах громадянської війни або терористичних актах в іншій державі або від потурання організаційної діяльності в межах своєї території, спрямованої на вчинення таких актів, в тому випадку, коли акти, що згадуються в цьому пункті, пов'язані з загрозою силою або її застосуванням. Територія держави не може бути об'єктом військової окупації, що є результатом застосування сили в порушення положень Статуту. Територія держави не повинна бути об'єктом придбання іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Ніякі територіальні придбання, є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними [4].

Разом з тим, Статутом ООН передбачено виключний перелік випадків правомірного застосування збройної сили в міжнародних відносинах. По-перше, це невід'ємного право на індивідуальну або колективну самооборону на підставі статті 51 Статуту ООН. Таким правом може скористатися будь-яка держава, що зазнає збройного нападу, доти, поки Рада Безпеки не прийме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки. Про заходи, вжиті державою при здійсненні права на самооборону, має бути негайно повідомлено Раду Безпеки. Такі заходи мають бути пропорційними нападу та не повинні виходити за рамки того, що необхідно для припинення агресії.

По-друге, допускається застосування сили у межах колективних заходів примусового характеру, якщо Радою Безпеки ООН буде встановлено факт загрози миру, порушення миру або акт агресії. Стаття 39 Статуту ООН наділяє Раду Безпеки ООН правом визначати існування будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії і робити рекомендації або вирішувати, яких заходів слід вжити для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки. Статтею 41 Статуту ООН Раду Безпеки ООН уповноважено вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, мають застосовуватися для реалізації її рішень. Ці заходи можуть включати повне або часткове розірвання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин. Якщо ці заходи виявилися недостатніми, стаття 42

Статуту ООН наділяє Раду Безпеки ООН правом ухвалити рішення про застосування збройної сили для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки [3].

Варто зазначити, що саме дотримання принципу незастосування сили або загрози силою свідчить про ефективність співробітництва держав-членів ЄС в сфері оборони.

Принцип співробітництва закріплений пунктом 3 статті 1 Статуту ООН як обов'язок держав здійснювати міжнародне співробітництво для вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру.

До 1945 р. співпраця між державами залежала від їх доброї волі, однак з огляду на мету, проголошену у Статуті ООН, – підтримання глобального миру – необхідність співробітництва держав перейшла в площину юридичної обов'язковості [2, ст. 75]. Варто погодитися з Л.Д. Тимченком (L.D. Tymchenko), що обов'язок держав співпрацювати одна з одною має дві основні причини. По-перше, підтримувати мир і безпеку можна тільки за допомогою співпраці в різних сферах міжнародного життя. По-друге, сучасні проблеми настільки ускладнилися, що поодиночі їх вирішити вже майже неможливо [12, ст. 100].

Вказані фактори стали передумовою прийняття Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., яка, в свою чергу, покладає на держави обов'язок співпрацювати одна з одною в різноманітних областях міжнародних відносин для підтримки міжнародного миру та безпеки, сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, загальному добробуту народів і міжнародному співробітництву.

Разом з тим, у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. визначено, що «держави-учасниці будуть розвивати свою співпрацю одна з одною, як і з усіма іншими державами, в усіх сферах відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Розвиваючи свою співпрацю, держави-учасники будуть надавати особливого значення областям, як вони

визначені в рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі, причому кожна з них буде вносити свій вклад в умовах повної рівності. Вони будуть прагнути, розвиваючи свою співпрацю як рівні, сприяти взаєморозумінню і довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці і справедливості. ... Вони підтверджують, що уряди, установи, організації і люди можуть відігравати відповідну і позитивну роль в сприянні досягненню цих цілей їх співпраці. Вони будуть прагнути, розширюючи свою співпрацю, розвивати більш тісні відносини між собою на кращій і більш міцній основі на благо народів» [5].

Пізніше, на саміті ОБСЄ 19.11.1999 р. було прийнято Хартію європейської безпеки [13], в якій наголошується, що «безпека і світ повинні бути зміцнені за допомогою підходу, що поєднує два основних елементи: зміцнення довіри між людьми всередині держав і розвиток співробітництва між державами».

Проаналізувавши положення вищеперелічених міжнародних документів, можемо зробити висновок, що міжнародне співробітництво є єдиним можливим механізмом досягнення міжнародного миру та безпеки.

Варто зазначити, що юридичний обов'язок будувати взаємовідносини на основі принципу співробітництва не визначає конкретних форм і напрямків такого співробітництва, не зобов'язує держави вступати в конкретні переговори та інші договірні відносини з будь-якою іншою державою на її вимогу. Суверенним правом кожної держави залишається свобода вибору найбільш прийнятних для неї і таких, що відповідають її національним інтересам, способів міжнародного спілкування. Конкретні форми співробітництва та його обсяги залежать від самих держав, їх потреб і матеріальних ресурсів, внутрішнього законодавства і взятих на себе зобов'язань [2, ст. 78].

Глибина, успішність та ефективність співробітництва визначаються низкою передумов: близькістю національних інтересів і способів їх реалізації; поглядів на загрози та способи захисту від них; близькістю ціннісних засад

держав-учасниць; наявністю ресурсів та готовністю до їх об'єднання [14, ст. 49]. Співробітництво в сфері оборони найбільш ефективно реалізується між тими державами, які є учасниками спільних оборонних об'єднань. При цьому важливо, щоб в ході співробітництва, в процесі реалізації власних інтересів, держави діяли в рамках приписів міжнародного права, які, в свою чергу, є результатом узгодження волі країн світу.

На підставі вищевикладеного, міжнародне співробітництво можна визначити як одну із форм участі держав або міжнародних міжурядових організацій у зовнішніх зносинах, в основі якої лежить спільність інтересів та потреб її учасників, що передбачає встановлення відносин з іншими суб'єктами міжнародного права у відповідних сферах міжнародного спілкування, має відносно тривалий узгоджений з ними характер та здійснюється на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Вказане загальне визначення може слугувати основою для надання дефініції міжнародного співробітництва в сфері оборони [2, ст. 83].

Принцип рівноправності і самовизначення народів і нації отримав своє закріплення в статті 1 Статуту ООН, в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, затвердженій Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1514 від 14.12.1960 року [15], в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [16], в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. [17] і в наступних міжнародних пактах і деклараціях ООН.

Юридичний зміст принципу найбільш повно розкрито в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. Так, всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і реалізовувати економічний, соціальний і культурний розвиток.

Формами здійснення народом права на самовизначення є створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави

або об'єднання з ним, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом.

Держави мають утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи права на самовизначення, свободу і незалежність. У своїх заходах проти таких насильницьких дій і в наданні їм опору ці народи, в порядку здійснення свого права на самовизначення, мають право домагатися підтримки і отримувати її відповідно до цілей і принципів Статуту.

Разом з тим, положення цього принципу не повинні тлумачитися як такі, що санкціонують або заохочують будь-які дії, які вели б до розчленовування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав.

На сьогодні практиці міжнародних відносин відомі ряд проблем, пов'язаних з реалізацією принципу рівноправності і самовизначення народів і націй. Ідея принципу іноді використовується для територіального перерозподілу. Як наслідок, виникає проблема неузгодженості принципів самовизначення та територіальної цілісності. Перші виправдовують свої дії правом народів на самовизначення, другі – правом на територіальну цілісність держав.

Слід зазначити, що ці два принципи є взаємозаперечними. Їх неузгодженість обґрунтовується тим, що вони призначені для регулювання різних відносин: самовизначення стосується відносин між державою і її частинами, а збереження територіальної цілісності визначає відносини між різними державами задля запобігання втручанню у справи один одного [18, ст. 76].

Тому варто наголосити, якщо територіальне самовизначення народу пов'язане з міжнародними суперечками і конфліктами, а не з добровільним мирним волевиявленням усього народу держави, то досягнення політичної незалежності суперечить міжнародному праву [2, ст. 111]. Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави.

Трапляються випадки, коли принцип рівноправності і самовизначення народів і нації використовується для перерозподілу світу і захоплення територій. Ця проблема стала особливо актуальною після визнання Міжнародним судом ООН незалежності Косово, що послугувало свого роду прецедентом для інших народів і націй оголосити про свою незалежність. Розглянемо ситуацію з Косово з правової точки зору. Республіка Косово – це частково визнана держава на Балканському півострові. Згідно з конституцією Сербії, територія Республіки Косово є частиною Республіки Сербія і входить до її складу як Автономний край Косово і Метохія. 17 лютого 2008 року Парламент Косова оголосив про незалежність Косова в односторонньому порядку. 22 липня 2010 року Міжнародний суд ООН визнав законність рішення влади Косово про проголошення незалежності від Сербії. Хоча слід зазначити, що таке рішення є консультативним висновком і, відповідно, не має обов'язкової юридичної сили, але має політичний вплив та наслідки. На сьогодні незалежність Косово визнає більш ніж 100 країн-членів ООН [19, ст. 184].

Визнання Міжнародним судом ООН незалежності Косово стало поштовхом для інших народів і націй оголосити про свою незалежність. Це питання є актуальним і для України, зокрема, для Республіки Крим. Після політичної кризи в країні, влада Автономної республіки Крим 16 березня 2014 року провела референдум про статус півострова, а вже 17 березня 2014 року на підставі Декларації про незалежність і результатів референдуму була проголошена Республіка Крим як незалежна і суверенна держава, до складу якої увійшов Севастополь, як місто з особливим статусом. Республіка Крим в особі свого вищого органу влади – Державної Ради Республіки Крим – звернулася до Російської Федерації з пропозицією про прийняття Республіки Крим до складу Російської Федерації як її нового суб'єкта зі статусом республіки. Того ж дня президент Росії підписав указ про визнання Республіки Крим як незалежної і суверенної держави. А 18 березня 2014 року було підписано міждержавний договір про прийняття Криму і м. Севастополя до

складу Росії. Ні Україна, ні ООН не визнали юридичну законність референдуму, про що 27 березня 2014 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята відповідна резолюція A/68/262 [20], в якій, Генеральна Асамблея ООН заявила, що референдум не має законної сили, а тому не може служити підставою для якої-небудь зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя. Росія, у свою чергу, визнала референдум, посилаючись саме на прецедент з визнанням одностороннього проголошення незалежності Косова [19, ст. 184].

Принцип невтручання у внутрішні справи держав. Статут ООН сформував частину цього принципу (п. 7 ст. 2), що стосується невтручання міжнародної організації у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави, при цьому залишив поза своєю увагою відносини між самими державами.

Тлумачення принципу наводиться у Декларації ООН про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про оберігання їх незалежності і суверенітету 1965 р. [21], Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1982 р. [22], Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Нормативний зміст принципу невтручання у внутрішні справи держав розкрито в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., яка містить ґрунтовніше змістовне наповнення та регулює, на відміну від Статуту ООН, взаємовідносини не лише держав та міжнародних організацій, а й самих держав між собою.

Жодна держава або група держав не має права втручатися прямо або побічно з якої б то не було причини у внутрішні і зовнішні справи будь-якої держави. Внаслідок цього збройне втручання і всі інші форми втручання або будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних основ, є порушенням міжнародного права. Жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування

економічних, політичних заходів або заходів будь-якого іншого характеру з метою домогтися підпорядкування собі іншої держави та отримання від цього яких би то не було переваг. Жодна держава не повинна також організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати або допускати підривно, терористичну або збройну діяльність, спрямовану на насильницьке повалення ладу іншої держави, так само як і сприяти їй, а також втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі. Застосування сили, що має на меті позбавити народи їх національної самобутності, є порушенням їхніх невід'ємних прав і принципу невтручання. Кожна держава має невід'ємним правом обирати собі політичну, економічну, соціальну та культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої іншої держави [4].

В Заключному акті НБСЄ 1975 р. відтворено формулювання Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., що стосуються принципу невтручання у внутрішні справи держав.

Положення щодо вказаного принципу містяться в установчих та інших актах регіональних організацій, таких як Установчий акт Африканського союзу 2000 р., Статут Асоціації регіонального співробітництва держав Південної Азії 1986 р., Статут Асоціації держав Південно-Східної Азії 2007 р., Статут Організації американських держав 1948 р., Статут Організації ісламського співробітництва 1972 р.

Ключове значення для визначення сутності принципу невтручання у внутрішні справи держав має змістовне наповнення поняття внутрішньої компетенції держав.

Інститут міжнародного права в Резолюції «Визначення внутрішньої сфери та її наслідків» 1954 р. вказав: «Внутрішня сфера – сфера державної діяльності, у якій компетенція держави не обмежена міжнародним правом. Зміст цієї сфери залежить від міжнародного права і змінюється по мірі його розвитку. Взяття на себе міжнародного зобов'язання з питання, що належить до внутрішньої сфери, виключає для сторони зобов'язання можливість

посилатися на внутрішню сферу стосовно будь-якого питання, що стосується тлумачення або застосування цього зобов'язання» [23, ст. 6].

В свою чергу, Ф. Данн (F. Dann) зазначає, що до внутрішньої компетенції держав належать усі сфери, не врегульовані міжнародним правом. На думку М. Шоу (M. Shou), втручання заборонене в тих питаннях, які кожна держава має право вирішувати самостійно, реалізуючи свій суверенітет. В. Толстих (V. Tolstykh) вказує: «Перелік внутрішніх справ є індивідуальним для кожної держави й залежить від обсягу чинних щодо неї міжнародних зобов'язань» [24, ст. 127].

Разом з тим, слід підкреслити, що наразі, особливо беручи до уваги активні інтеграційні процеси та глобалізацію, межа між внутрішньою компетенцією держав та питаннями, що є предметом міжнародно-правового регулювання, є дуже тонкою. Все більше питань поступово перестають бути виключно внутрішньою справою держав, зокрема мова йде про захист прав людини, питання екологічної безпеки та ін.

Варто зазначити, що принцип невтручання у внутрішні справи держав не є абсолютним. Статутом ООН передбачена можливість Ради Безпеки ООН приймати рішення про застосування до держави примусових заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки.

Крім того, дискусійним є питання реалізації принципу невтручання у внутрішні справи держав під час внутрішніх збройних конфліктів. З цього приводу варто відмітити, що Рада Безпеки ООН визнала легітимність обмеження принципу невтручання з огляду на дотримання принципу захисту прав людини. Так, на початку 90-х років XX ст. Рада Безпеки ООН, приймаючи рішення, пов'язані із захистом цивільних осіб, обґрунтовувала їх міжнародними наслідками внутрішніх конфліктів, у вигляді, зокрема, масового пересування біженців, яке дестабілізувало ситуацію в певному регіоні. Револьюційним проривом стала прийнята в 1992 р. Резолюція Ради Безпеки по Сомалі (№ 794/92), в якій було прийнято рішення втрутитися у внутрішній конфлікт. Аналогічно було зроблено стосовно Руанди і Гаїті в 1994 р.

(резолюція № 929/94 і 940/94). Тому Рада Безпеки дійшла висновку, що серйозних і масових порушень прав людини самих по собі достатньо, щоб виправдати порушення принципу невтручання. Таку інтерпретацію Рада Безпеки ООН підтвердила у своїй резолюції № 1296 у 2000 р., в якій вона визначила, що напади на цивільних осіб, які відбуваються в ході збройних конфліктів, самі по собі є загрозою для міжнародного миру та безпеки, а отже уповноважують Раду Безпеки вжити відповідних заходів [25, ст. 14].

Принцип територіальної цілісності держав є найважливішим засобом забезпечення стабільності міжнародної системи, адже ніщо так не дестабілізує міжнародні відносини, як застосування сили проти територіальної цілісності держав, будь то у вигляді вторгнення, анексії, окупації чи інших спроб розчленування державної території.

У міжнародному праві цей принцип уперше було закріплено Статутом Ліги Націй, відповідно до положень якого члени організації мали зберігати від зовнішнього нападу територіальну цілісність та політичну незалежність учасників Ліги Націй. Пізніше сутність цього принципу визначено в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. та Заключному акті НБСЄ 1975 р.

У вказаних міжнародних актах розкрито нормативний зміст вказаного принципу, підґрунтям якого є такі основні положення: утримання від загрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй; утримання від військової, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності або територіальної цілісності будь-якої держави; утримання від організації або заохочення організації іррегулярних сил або збройних банд, зокрема найманців, для вторгнення на територію іншої держави; утримання держав від перетворення територій інших держав на об'єкт придбання іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Ніякі територіальні

придбання, що є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними.

Слід зазначити, що в межах співробітництва в сфері оборони принцип територіальної цілісності держав має надзвичайне значення. З одного боку, держави, здійснюючи співробітництво в сфері оборони, повинні усвідомлювати, що будь-який колективний інтерес не може слугувати виправданням порушення принципу територіальної цілісності держави, а з іншого – чітко розуміти, що саме забезпечення такої територіальної цілісності може бути одночасно метою такого співробітництва [2, ст. 106].

З принципом територіальної цілісності держав тісно пов'язаний *принцип непорушності державних кордонів*. Зазіхаючи на державний кордон, держава одночасно чинить замах на територіальну цілісність іншої держави. Дотримання принципу непорушності кордонів одночасно забезпечуватиме територіальну цілісність інших держав.

Вказаний принцип складає одну з найважливіших основ безпеки, насамперед європейських держав. Виникнення названого принципу пов'язують з намаганням закріпити непорушність державних кордонів країн Європи по завершенню Другої світової війни.

Принцип непорушності державних кордонів набув правового закріплення в Заключному акті НБСЄ 1975 р., відповідно якого «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони один одного, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці межі. Вони будуть, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасника». В результаті регіональний за сферою дії принцип включено в систему основних принципів міжнародного права.

Нормативна регламентація принципу непорушності державних кордонів не означає, що кордони не може бути переглянуто. Держави не позбавлені можливості свої змінювати межі своїх територій, обмінюватися чи передавати

певні ділянки своїх територій, як правило, на відшкодувальних засадах, іншій державі. Однак такі дії має бути здійснено за згодою сторін і передусім в рамках норм міжнародного права.

Універсалізація принципу непорушності кордонів і розширення його територіальної сфери дії відбувається за активної участі міжнародних універсальних та регіональних організацій, що представляють основні правові системи світу (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Африканський Союз, Організація Ісламського співробітництва, Організація з безпеки і співробітництва у Європі) [1, ст. 10].

Не можна оминати увагою і *принцип поваги прав і основних свобод людини*. Статус самостійного принципу міжнародного права цей принцип отримав у Статуті ООН у 1945 р. Відповідно до пункту 3 статті 1 Статуту ООН однією із цілей ООН є здійснення міжнародного співробітництва з розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і щодо заохочення і розвитку поваги до прав і основних свобод людини. Пунктом «с» статті 55 Статуту ООН визначено, що ООН сприяє загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії.

Важливим для утвердження принципу поваги прав та основоположних свобод як основного принципу міжнародного права стало прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р. [26], Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [17], Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права 1966 р. [16] та багатьох інших конвенцій як на універсальному, так і на регіональному рівнях, які визначили основні обов'язки держав щодо гарантування прав та основних свобод людини і сформували міжнародний інституційний механізм захисту [27, ст. 227].

Як самостійний, принцип поваги прав і основних свобод людини закріплено у Заключному акті НБСЄ 1975 р. положеннями якого на держав-учасниць організації покладено обов'язок поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх,

незалежно від раси, статі, мови і релігії. Крім того, вони мають заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод. У цих рамках держави-члени зобов'язані визнавати і поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або спільно з іншими, релігію або віру, діючи згідно велінню власної совісті. Крім того, держави-учасниці, на території якої є національні меншини, повинні поважати право осіб, які належать до таких меншин, на рівність перед законом, будуть надавати їм повну можливість фактичного користування правами та основними свободами людини.

В Заключному акті НБСЄ констатується, що держави-учасниці визнають всезагальне значення прав людини і основних свобод, повага яких є істотним фактором миру, справедливості і благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між усіма державами. Вони мають постійно поважати ці права і свободи в своїх взаємних відносинах і докладати зусиль, спільно і самотійно, включаючи співпрацю з Організацією Об'єднаних Націй, з метою сприяння всезагальній і ефективній повазі до них.

Дотримання принципу поваги прав і основних свобод людини є необхідною передумовою мирного і гармонійного розвитку міжнародних відносин. Універсальні та регіональні організації (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Африканський Союз, Організація американських держав, Організація Ісламського співробітництва, Організація з безпеки і співробітництва у Європі) у засновницьких і поточних документах закріплюють принцип поваги прав людини і основних свобод та докладають значні зусилля для його ефективної реалізації. Не викликає сумніву, - держави, які не поважають права людини і основні свободи, становлять небезпеку не тільки для стабільного розвитку міжнародних відносин і плідної співпраці між державами, але й для міжнародного миру і безпеки.

Незважаючи на те, що права людини мають беззаперечну найвищу цінність у правовій демократичній державі, не можна говорити про абсолютний примат прав і свобод людини над правами народу і держави. Задля

дотримання прав і свобод людини держава та міжнародна спільнота вимушені обмежувати, тобто звужувати обсяг або зміст конкретних прав і свобод.

Є.Є. Грецова (Ye.Ye. Hretsova) пропонує розуміти обмеження як допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання в права і свободи людини, які відповідають вимогам законності, необхідності, доцільності і співрозмірності цілі, яка переслідується. Ціллю обмеження прав і свобод людини є охорона основних загальновизнаних цінностей в суспільстві, до яких відносяться життя, свобода, гідність, здоров'я і моральність населення, а також підтримка державної безпеки, забезпечення суспільного порядку та інші цінності [28].

Критерії правомірних обмежень державою індивідуальних прав і свобод були вперше сформульовані в статті 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. [26]: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Такі ж критерії викладені у статтях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [17]. Значимість Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [29] полягає в тому, що вона конкретизувала і розширила їх, класифікувавши на загальні і спеціальні.

Грецова Є.Є. (Ye.Ye. Hretsova) пропонує поділити обмеження прав на ті, які є допустимі міжнародним правом в загальних умовах (право на повагу до особистого і сімейного життя, недоторканність житла і таємниці листування; свободу думки, совісті і релігії тощо) та в умовах надзвичайних ситуацій (в умовах надзвичайного стану держава зобов'язана офіційно оголосити про відступ від своїх зобов'язань). Крім того, Грецова Є.Є. (Ye.Ye. Hretsova) виділяє окрему категорію прав, які в будь-якому разі не можуть бути обмежені, серед яких право не піддаватися тортурам і нелюдському або такому, що

припиняє гідність, поведженню або покаранню; свобода від рабства і підневільного стану; право на захист порушених прав і свобод тощо) [28].

В контексті теми дослідження варто зауважити, що співробітництво в сфері оборони має здійснюватися з урахуванням принципу поваги прав і основних свобод людини, а також сприяти його захисту і утвердженню. Таке співробітництво за жодних умов не може спрямовуватись на обмеження прав і свобод людини.

Разом з тим, в ході співпраці держав-членів Європейського Союзу в сфері оборони виникають власні, спеціальні принципи, що відображають специфіку даного виду відносин. Провівши аналіз міжнародних угод та інших міжнародних нормативних актів, що регулюють відносини, пов'язані із співробітництвом держав-членів ЄС у сфері оборони, можна виділити ряд спеціальних принципів, якими мають керуватися держави в ході такої співпраці.

Серед таких спеціальних принципів слід назвати: *принцип здійснення співробітництва на основі партнерства, рівноправності, взаємної вигоди*. По суті цей принцип продовжує основні принципи міжнародного права – принцип суверенної рівності держав та принцип співробітництва. Співробітництво держав у сфері оборони в жодному разі не може бути спрямоване на створення умов, що ставлять партнерів у нерівноправний стан. Разом з тим, слід звернути увагу на проблему, що стосується забезпечення рівності правового статусу держав як членів міжнародних організацій. Хоча установчі акти практично всіх міжнародних організацій на сучасному етапі включають положення щодо рівноправності своїх членів, на практиці дотриматись цього положення вдається не завжди. Це зумовлено різною здатністю держав реалізовувати свої права та обов'язки, що виникають із членства. Тому окремі держави можуть отримувати особливий, певною мірою привілейований статус, який вони реалізують у роботі окремих органів міжнародних організацій (наприклад, Ради Безпеки ООН, Ради Міжнародного органу з морського дна тощо). Основною передумовою надання такого статусу є врахування потенційного

внеску, який ці держави можуть зробити в діяльність міжнародної організації, що, в свою чергу, зумовлює ефективне досягнення нею статутних цілей. Такі випадки слід розглядати як одну з форм реалізації принципу партнерства, рівноправності, взаємної вигоди держав, зміст якого, крім забезпечення формально-юридичної рівноправності держав, передбачає належну оцінку їх ролі в міжнародних правовідносинах, що має на меті підвищення загальної ефективності міжнародного співробітництва. Крім того, особливий статус окремих держав надається їм за згодою всіх інших держав-членів, що підтверджує допустимість таких фактів з точки зору принципів міжнародного права, в тому числі – принципу суверенної рівності держав та принципу партнерства, рівноправності, взаємної вигоди [30, ст. 12-13].

Доповненням до принципу партнерства, рівноправності, взаємної вигоди може слугувати *принцип балансу інтересів та можливостей*. Виникнення вказаного спеціального принципу обумовлено практикою міжнародних правовідносин, зокрема, функціонуванням міжнародних організацій, діяльністю наднаціональних механізмів тощо. При цьому, реалізація міжнародної правосуб'єктності безпосередньо залежить від фактичних можливостей суб'єкта. Через певні об'єктивні обставини деякі держави не можуть повною мірою реалізовувати свої права та обов'язки, які випливають із їх міжнародної правосуб'єктності. Тому в ході співробітництва держав-членів ЄС в сфері оборони необхідно враховувати потенційний внесок, який держави можуть зробити в діяльність таких міжнародних організацій та наднаціональних утворень, а також ефективне досягнення останніми статутних цілей.

Різновидом принципу партнерства, рівноправності, взаємної вигоди є *принцип солідарності та партнерства*. Сутність вказаного принципу полягає в тому, що в ході співробітництва в сфері оборони держави співпрацюють для реалізації спільних інтересів, цілей, стандартів. Разом з тим, така співпраця повинна реалізовуватись на основі взаєморозуміння та довіри і має бути

спрямована, з-поміж іншого, на здійснення взаємного контролю за дотриманням взятих на себе зобов'язань.

В принципом солідарності та партнерства тісно пов'язаний *принцип недоторканості інтересів третіх держав*. Співробітництво держав-членів ЄС в сфері оборони не повинно шкодити інтересам держав, що не є учасниками такої співпраці, та інтересам фізичних і юридичних осіб, що перебувають на їх території. Якщо за результатами співробітництва в сфері оборони завдано шкоду третім державам та іншим суб'єктам міжнародного права, держави-порушники несуть відповідальність за таку шкоду відповідно до норм міжнародного права. Виняток можуть становити лише випадки форс-мажору, самооборони, стану необхідності, непередбаченого випадку, згода держави, інтереси якої порушуються.

Принцип дотримання законів країни перебування в ході здійснення співробітництва в сфері оборони зобов'язує здійснювати таку співпрацю з дотриманням законів країни перебування. Якщо їх буде порушено, винні особи, за виключенням випадків, передбачених нормативно-правовими актами, мають нести відповідальність відповідно до законів держав, на території яких відбулося порушення.

Принцип неподільності безпеки, правовою основою якого є Кодекс поведінки, що стосується військово-політичних аспектів безпеки 1994 р. [30]. Здійснюючи співробітництво в сфері оборони, держави-члени ЄС повинні враховувати, що безпека є неподільною, безпека кожної з держав нерозривно пов'язана з безпекою всіх інших держав-членів. Вони не мають зміцнювати свою безпеку за рахунок безпеки інших держав (п. 3). Кожна держава, враховуючи законні інтереси безпеки інших держав, може вільно і самостійно визначати свої інтереси безпеки і має право вільно обирати способи забезпечення власної безпеки у відповідності до міжнародного права (п. 10).

На окрему увагу заслуговує *принцип заохочення розвитку новітніх технологій*. Варто зазначити, що на сьогодні забезпечення миру, стабільності та безпеки вимагає посилення ролі військових факторів як для попередження

викликів і загроз, що постають перед людством, так і для ефективної протидії їм. Однак такі загрози постійно прогресують, стають все більш масштабними і небезпечними. Виклики безпеці швидкими темпами набувають універсального характеру, загрожуючи міжнародній безпеці та стабільності. Враховуючи викладене, беручи до уваги стрімке зростання обсягів військово-наукових знань, в процесі співробітництва в сфері оборони чи не найважливішим є постійний пошук, розроблення та випробування новітніх систем озброєння та військової техніки для їх застосування, у разі виникнення такої необхідності, в ході реалізації оборонних функцій.

Принцип надання переваги взаємним консультаціям і переговорам задля врегулювання міжнародних суперечок, що виникають в ході співробітництва в сфері оборони. Вказаний принцип є продовженням одного з основних принципів міжнародного права – принципу мирного врегулювання міжнародних спорів. Варто зазначити, що взаємодія суб'єктів міжнародного права, в тому числі співробітництво в сфері оборони, неможливе без протистояння позицій і поглядів, які можуть зумовити виникнення міжнародних конфліктів та спорів. Для їх мирного врегулювання слід обрати найбільш ефективний спосіб вирішення – взаємні консультації та переговори. Під переговорами і взаємними консультаціями розуміють форму вирішення правового конфлікту шляхом його обговорення сторонами такого конфлікту з метою досягнення взаємовигідного (компромісного) рішення [31, ст. 165].

Взаємні консультації та переговори належать до більш м'яких засобів врегулювання міжнародних спорів. Надання їм переваги у сфері вирішення суперечок, що можуть виникати у ході співробітництва у сфері оборони, свідчать про наявність сильного політичного компоненту у згаданих відносинах держав [2, ст. 115-116].

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. На сучасному етапі розвитку міжнародного співробітництва у сфері оборони, окрім основних принципів міжнародного права, виникають особливі, такі, що відображають особливий характер взаємодії держав у

вказаній сфері, принципи. Ці принципи покликані сприяти ефективності співробітництва у сфері оборони як держав-членів ЄС, так і всього світового співтовариства. Враховуючи стрімкий розвиток різноманітних сфер суспільних відносин, активні процеси глобалізації та інтеграції сьогодення, сутність спеціальних принципів міжнародного права постійно наповнюється новим змістом. Окремі принципи вже не відображають інтереси суб'єктів міжнародного права в сфері оборонного співробітництва, на зміну їм приходять нові, що більше відповідають об'єктивним потребам розвитку міжнародної спільноти.

Основні принципи міжнародного права та спеціальні принципи міжнародного права, що відображають особливий характер співробітництва держав у сфері оборони, є єдиною взаємопов'язаною системою, що доповнюють та розвивають одне одного. Необхідність дотримання одного принципу зумовлює врахування змісту іншого. Отже, лише у разі системної взаємодії всієї сукупності як загальних, так і спеціальних принципів міжнародного права, що враховують специфіку співпраці у сфері оборони, можливе забезпечення безпечних, мирних та стабільних умов існування світової спільноти.

Література

1. Цимбрівський Т. С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2008. 20 с.
2. Зіняк Л. В. Міжнародно-правові засади військового співробітництва України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 227 с.
3. Устав Организации Объединённых Наций и Статут Международного Суда от 26.06.1945. Дата оновлення: 16.09.2005. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 05.10.2019).

4. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 15.10.2019).
5. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. Офіційний. вісник України. 2005. № 4. С. 266.
6. Кирилюк Н. В. Особливості реалізації принципу суверенної рівності держав в сучасному міжнародному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2014. 18 с.
7. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 15.10.2019).
8. Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21.03.1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04 (дата звернення: 15.10.2019).
9. Зіняк Л. В. Міжнародно-правові засади військового співробітництва України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2015. 21 с.
10. Декларация о запрещении применения военного, политического или экономического принуждения при заключении международных договоров: Резолюция Ген. Ассамблеи ООН 2734 (XXV) от 22.05.1969 г. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1167824> (дата звернення: 15.10.2019).
11. Декларация об усилении эффективности принципа отказа от угрозы силой или ее применения в международных отношениях: Резолюция Ген. Ассамблеи ООН 44/22 от 18.11.1987 г. URL:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/useofforce_refraining.shtml (дата звернення: 15.10.2019).

12. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.
13. Хартия Европейской безопасности от 19.11.1999 г. Дата оновлення: 19.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_166 (дата звернення: 15.10.2019).
14. Сунгуровський М. Проблеми і перспективи міжнародної інтеграції України: стан напередодні Вільнюського саміту. Національна безпека і оборона. 2013. № 6. С. 46-49.
15. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам: Резолюция Ген. Ассамблеи ООН 1514 (XV) от 14.12.1960 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_280 (дата звернення: 15.10.2019).
16. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042_403 (дата звернення: 15.10.2019).
17. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 15.10.2019).
18. Лісцин В. Самовизначення чи територіальна цілісність: вирішення дилеми на засадах справедливості. [Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії](#). 2017. № 13. С. 73-79.
19. Хоббі Ю. С. Проблеми, пов'язані з реалізацією принципу самовизначення народу в сучасному світі. [Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право](#). 2014. № 28(3). С. 182-186.

- 20.Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/68/262 от 27.03.2014
«Територіальна цілісність України». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU14123.html (дата звернення: 15.10.2019).
- 21.Декларація о недопустимості втручання в внутрішні справи
держав, об огороженні їх незалежності і суверенітету:
Резолюція Ген. Асамблеї ООН 2131 (XX) от 21.12.1965 URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_818 (дата звернення:
15.10.2019).
- 22.Декларація о недопустимості інтервенції і втручання в
внутрішні справи держав от 09.12.1981 г. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a33 (дата звернення:
15.10.2019).
- 23.Resolution "The Determination of the «Reserved Domain» and its «Effects»
. Institut de Droit International. Session of Aix-en-Provence, 1954. 6 p.
- 24.Задорожній О. В. Порушення Російською Федерацією у 2014-2015
роках принципу невтручання у внутрішні справи держав стосовно
України. [Наукові праці Національного університету "Одеська
юридична академія"](#). 2015. № 15. С. 119-143.
- 25.Солопова І.В. Про співвідношення між міжнародним принципом
дотримання прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи
держав. II Південноукраїнський правничий часопис. 2015. № 2. С. 13-
15.
- 26.Всеобщая декларация прав человека: Резолюция Ген. Асамблеї ООН
217 А (III) от 10.12.1948.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення:
15.10.2019).
- 27.Репецький В. М. та ін. Міжнародне публічне право: підручник / за ред.
В. М. Репецького. Київ: Знання, 2012. 437 с.

- 28.Грецова Е. Е. Правомерные ограничения прав и свобод человека в международном праве: автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 2009. 26с.
- 29.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.10.2019).
- 30.Кодекс поведения, касающийся военно-политических аспектов безопасности, от 03.12.1994 г. URL: www.osce.org/ru/fsc/41359?download=true (дата звернення: 16.10.2019).
- 31.Бондаренко-Зелінська Н.Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. Приватне право і підприємництво. 2009. № 8. С. 162.

References

1. Tsymbriivskyi T. S. (2008). Dotrymannia pryntsypiv terytorialnoi tsilisnosti ta neporushnosti kordoniv u mizhnarodnomu pravi. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
2. Ziniak, L. V. (2015). Mizhnarodno-pravovi zasady viiskovoho spivrobitnytstva Ukrainy. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Ustav Orhanyzatsyy Ob'edynënykh Natsyi y Statut Mezhdunarodnoho Suda ot 26.06.1945. Data onovlennia: 16.09.2005. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
4. Deklaratsiia pro pryntsypy mizhnarodnoho prava, shcho stosuiutsia druzhnykh vidnosyn ta spivrobitnytstva mizh derzhavamy vidpovidno do Statutu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 24.10.1970 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569
5. Zakliuchnyi akt Narady z bezpeky ta spivrobitnytstva v Yevropi vid 01.08.1975 r. (2005). Ofitsiinyi. visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine, 4. art. 266.

6. Kyryliuk N. V. (2014). Osoblyvosti realizatsii pryntsypu suverennoi rivnosti derzhav v suchasnomu mizhnarodnomu pravi. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
7. Videnska konventsiiia pro pravo mizhnarodnykh dohovoriv vid 23.05.1969 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
8. Videnska konventsiiia pro pravo dohovoriv mizh derzhavamy i mizhnarodnymy orhanizatsiiamy abo mizh mizhnarodnymy orhanizatsiiamy vid 21.03.1986 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
9. Ziniak L. V.(2015). Mizhnarodno-pravovi zasady viiskovoho spivrobitnytstva Ukrainy. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Deklaratsiia o zapreshcheny prymeneniia voennoho, politycheskoho yly ekonomycheskoho prynuzhdeniia pry zakliucheny mezhdunarodnykh dohovorov: Rezoliutsiia Hen. Assambley OON 2734 (XXV) ot 22.05.1969 h. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1167824>
11. Deklaratsiia ob usyleny efektyvnosty pryntsypa otkaza ot uhrozy syloi yly ee prymeneniia v mezhdunarodnykh otnosheniakh: Rezoliutsiia Hen. Assambley OON 44/22 ot 18.11.1987 h. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/useofforce_refraining.shtml
12. Tymchenko, L.D., Kononenko, V.P.(2012). Mizhnarodne pravo. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
13. Khartyia Evropeiskoi bezopasnosti ot 19.11.1999 h. Data onovlennia: 19.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_166
14. Sunhurovskyi M. (2013). Problemy i perspektyvy mizhnarodnoi intehtratsii Ukrany: stan naperedodni Vilniuskoho samitu. Natsionalna bezpeka i oborona – National Security and Defense, 6, 46-49 [in Ukrainian].

15. Deklaratsiia o predostavleny nezavysymosti kolonyalnym stranam y narodam: Rezoliutsiia Hen. Assambley OON 1514 (XV) ot 14.12.1960 h. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_280
16. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.403
17. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16.12.1966 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
18. Lisitsyn, V. (2017). Samovyznachennia chy terytorialna tsilisnist: vyryshennia dylemy na zasadakh spravedlyvosti. Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of the Lviv University, 13, 73-79 [in Ukrainian].
19. Khobbi Yu. S. (2014). Problemy, pov'iazani z realizatsiieiu pryntsypu samovyznachennia narodu v suchasnomu sviti. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii : Pravo – Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 28(3), 182-186 [in Ukrainian].
20. Rezoliutsiia Heneralnoi Assambley OON A/68/262 ot 27.03.2014 «Terrytoryalnaia tselosnost Ukrainy». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU14123.html
21. Deklaratsiia o nedopustymosti vmeshatelstva vo vnutrennye dela hosudarstv, ob ohrazhdeny ykh nezavysymosti y suverenyteta: Rezoliutsiia Hen. Assambley OON 2131 (XX) ot 21.12.1965 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_818
22. Deklaratsiia o nedopustymosti ynterventsyy y vmeshatelstva vo vnutrennye dela hosudarstv ot 09.12.1981 h. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a33
23. Resolution “The Determination of the «Reserved Domain” and its “Effects” (2000). Institut de Droit International. Session of Aix-en-Provence.
24. Zadorozhnii, O. V. (2015). Porushennia Rosiiskoiu Federatsiieiu u 2014-2015 rokakh pryntsypu nevtruchannia u vnutrishni spravy derzhav stosovno Ukrainy. Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu "Odeska yurydychna

- akademiiia" – Research Papers of National University "Odessa Law Academy", 15, 119-143 [in Ukrainian].
- 25.Solopova, I.V. (2015). Pro spivvidnoshennia mizh mizhnarodnym pryntsyptom dotrymannia prav liudyny i pryntsyptom nevtruchannia u vnutrishni spravy derzhav. Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys – South Ukrainian Law Journal, 2, 13-15 [in Ukrainian].
- 26.Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka: Rezoliutsiia Hen. Assambley OON 217 A (III) ot 10.12.1948.
[URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015)
- 27.Repetskyi, V. M. et al. (2012). Mizhnarodne publichne pravo. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- 28.Hretsova E. E. (2009). Pravomernyye ohranycheniia prav y svobod cheloveka v mezhdunarodnom prave. Extended abstract of candidate's thesis. Moskva [in Russian].
- 29.Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. Data onovlennia: 02.10.2013. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
- 30.Kodeks povedeniia, kasaiushchyisia voenno-polytycheskykh aspektov bezopasnosty, ot 03.12.1994 h. URL:
www.osce.org/ru/fsc/41359?download=true
- 31.Bondarenko-Zelinska, N.L. (2009). Zaprovadzhennia alternatyvnykh sposobiv vrehuliuvannia sporiv: yevropeiskyi dosvid dlia Ukrainy. Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo – Private Law and Entrepreneurship, 8, 162 [in Ukrainian].